

Szilágyi Péter¹

A legitimitáció problematika néhány koncepciója a globalizálódott kapitalizmusban²

Absztrakt

A legitimitás az államelmélet egyik alapkategóriája. Elemzésének magyar szakirodalmából kiemelkedő jelentőségű Zsidai Ágnes munkássága³. Hozzá kapcsolódva köszöntöm őt jelen írással. Írásomban annak néhány összefüggését szeretném fölillantani, hogy az elmúlt fél évszázadban hogyan változott a legitimitás mint politikai jelenség és annak tudományos reflexiója.

Kulcsszavak: legitimitás, erőszak, politika, hatalom, Európai Unió, Jürgen Habermas, Fritz Scharpf, Zsidai Ágnes

Abstract

Legitimacy is one of the fundamental categories of political theory. Ágnes Zsidai's work is of outstanding importance in the Hungarian literature on this subject. In connection with this, I would like to pay tribute to her in this essay. In my article, I would like to highlight some of the connections between how legitimacy as a political phenomenon and its academic reflection have changed over the past half-century.

Keywords: legitimacy, violence, politics, power, European Union, Jürgen Habermas, Fritz Scharpf, Ágnes Zsidai

I. Bevezetés

Mind köztudott, a legitimitás és legitimitáció tudományos fogalomként való kidolgozása Max Weber nevéhez fűződik. Ő Scharpf későbbi fogalmát kölcsönözve az ún. input legitimitást elemezte. Neki is köszönhetően a német államelméletben és politikatudományban a legitimitást övező vitáknak három hulláma különböztethető meg.⁴ Az elsőt Carl Schmitt *Legitimität gegen Legalität* (1932) című írása váltotta ki; a második Claus Offe *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates* (1972) és Jürgen Habermas *Legitimationsprobleme des Spätkapitalismus*

¹ Professor emeritus. ELTE-ÁJK.

² DOI 10.59558/jesz.2025.3.164

³ Zsidai Ágnes: Legitimitás és legitimitáció In Takács Péter (szerk.): Államelmélet. Előadások az államelmélet, az állambölcsélet és a politikai filozófia köréből. Miskolci Egyetemi Kiadó, 1993, 179-197. o. Zsidai Ágnes: Legitimität kraft Legalität. In Zeitschrift für Rechtssoziologie, Vol. 17, No. 2, 1996, 249-258. o. Zsidai Ágnes: Legitimitás – legitimitáció In Szabadfalvi József – Takács Péter (szerk.): Államelmélet. Előadások az államelmélet és az állambölcsélet köréből. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1997, 330-341. o. Zsidai Ágnes: A jog funkcióváltása a magyarországi rendszerváltásokban. In Jogelméleti Szemle 2024/4. 227-224. o.

⁴ Leibfried, Stephan – Zürn, Michael (szerk.): Transformation des Staates Suhrkamp, 2006, 198. o.

(1973) könyveivel indult és a *Deutsche Vereinigung für Politikwissenschaft* 1975 októberi vitáján folytatódott; a harmadik pedig az EU alkotmányozási törekvéseihez kapcsolódott.

Az 1970-es vitákhoz Marc Buggeln nyomán⁵ néhány megjegyzést indokoltnak tartok, mivel Habermasnak és Offénak több idevágó írásai is megjelent magyarul, és azokat Zsidai Ágnes és Bayer József is vizsgálta – de érthetően nem a mai perspektívából. A viták résztvevőit Buggeln két nagy csoportra bontva tárgyalja: neomarxisták és liberális konzervatívok. A neomarxisták egyik csoportja Adornótól a *Spätkapitalismus* terminust⁶ vette alapul, ők a szociális államot hangsúlyozták, a fő problémát a legitimitásban látták; fő képviselőjük Habermas és Offe volt. A liberális konzervatívok a jogállamban látták a demokrácia magvát, a fő problémát pedig a kormányozhatatlanságban. Legfontosabb képviselői Rudolf Windelmann, Wilhelm Hennis és Peter Graf Kielmansegg voltak. Figyelemreméltó, hogy a *Spätkapitalismus* vita két fő műve (Offe és Habermas) az ezerkilencszázhetvenhárom őszen kirobbant olajválság előtt jelent meg, és bizonyos mértékben prognózis jellegűnek bizonyult. Ők ugyanis kapcsolatba kerültek az amerikai szociológus O'Connor-ral, aki az amerikai tapasztalatok alapján már nagy figyelmet szentelt az 1971-es pénzügyi válságnak, a németek viszont a németországi állapotokat tartották szem előtt, ezért írásaik tulajdonképpen az 1971-1973-as korszakváltás előtti viszonyokat fejezik, ezért őket részleteiben nem tárgyalom.

A „harmadik hullám” kiváló eseménye az 1992-ben megkötött Maastrichti szerződés volt, ami az államelmélet és a politikatudomány művelőinek széles körét megnyilvánulásra ösztönözte. A politikai háttér általános jellemzője, hogy a Szovjetunió megszűnésével és a kelet-közép-európai államszocializmusok bukásával a globalizált kapitalizmus kiszabadult a kétpólusú világrend korláta közül, kibontakozhatott saját alapú fejlődése. Létrejött az egységes Németország, aminek két lényeges következménye volt. Megszűnt a „gazdaságilag óriás, politikailag törpe” állapot, ahogyan korábban gyakran jellemezték az NSZK-t, ami Németországnak Európában és a világban játszott szerepének az átgondolására késztetett. Némi frusztráltság után egyértelműen elfogadottá vált, hogy az egységessé vált Németország helye a demokratikus Európában, azaz az Európai Unióban van. Ennek részletkérdései azonban nem voltak tisztázottak. Ez a szál összekapcsolódott az Európai Unió jövőjére vonatkozó korábbra visszanyúló vitákkal.

A European Law Journal 1995 novemberében tematikus számot szentelt a kérdésnek, abban J.H.H. Weiler, Neil McCormick, Ulrich K. Preuß, Dieter Grimm, Jürgen Habermas José María Fernández Martín, Síofra O’Leary írásai szerepeltek. Grimm cikkében (*Does Europe need a Constitution?*) az EU legitimitás-deficitjére, a demokrácia-elv gyöngébb kifejelettségére hivatkozva elutasítja az európai alkotmányt és az alkotmányozási folyamatot, mivel attól tart, hogy a demokratikus nemzetállamok hatáskörei kiüresednek és azokat nem legitim szupranacionális szervekre ruházzák át. Az európai alkotmányt azért is elutasítja, mert nincs európai nép.

Grimm tanulmányára Habermas már a folyóirat ugyanazon számában reagált⁷ és az európai integráció elmélyítése mellett foglalt állást. Úgy vélte, hogy Európai Uniónak szüksége van egy alkotmányra. Erre a gondolati szálra több írása is felfűzhető. Az itt jelzett „első felütést”

⁵ Buggeln, Marc: Ein bisschen Theorie und wenig Empirie: Die öffentlichen Finanzen als Thema der bundesrepublikanischen Politikwissenschaft (1949-1989). PVS Politische Vierteljahresschrift, 2018/1. szám, 13-35. o.

⁶ Adorno, Theodor W.: Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft? In Adorno, Theodor W.: Gesammelte Schriften 8, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1972, 354-370. o. A terminus a Német Szociológusok 16. Kongresszusának nyitó előadásán hangzott el 1968-ban.

⁷ Habermas, Jürgen: Remarks on Dieter Grimm’s Does Europe need a Constitution? In European Law Journal 1. Nov, 1995. Németül: Habermas, Jürgen: Braucht Europe eine Verfassung? Eine Bemerkung zu Dieter Grimm Die Einbeziehung des Anderen, Suhrkamp. Frankfurt am Main, 1999.

számos további tanulmány követte⁸. A továbbiakban Habermasnak két írásával szeretnék foglalkozni: *Esszé Európa alkotmányáról*⁹ valamint a *Zur Prinzipienkonkurrenz von Bürgergleichheit und Staatengleichheit im supranationalen Gemeinwesen. Eine Notiz aus Anlass der Frage nach der Legitimität der ungleichen Repräsentation der Bürger im Europäischen Parlament* című munkájával¹⁰.

A 21. század elején folytatott vita két főszereplője Habermas és Dieter Grimm volt, gondolatilag – lazán ugyan, de ide kapcsolódik Niklas Luhmann *Die Politik der Gesellschaft* műve is.¹¹ A közös politikai háttér kapcsolja ebbe a körbe Scharpf elméletét az *input* és az *output* legitimitáció megkülönböztetéséről.

II. Niklas Luhmann

A szellemi kontinuitás jobb érzékeltetése érdekében Luhmann legitimitás elméletével kezdeném a bemutatást. Niklas Luhmann egy kismonográfiát szentelt a legitimitáció problémájának *Legitimation durch Verfahren* címmel, amelynek első kiadása 1969-ben jelent meg.¹² Ezt a munkát Zsidai bemutatta és alaposan elemezte. Az első kiadás előszava 1969 májusi keltezésű; az 1975-ös 2. kiadásban Luhmann a korábbi szövegen nem változtatott, de nézeteinek változását az előszóban jelezte. Ez könyvecske az 1971-73-as „világgazdasági korszakváltás” és a kifejlett globális kapitalizmus kialakulása előtt született.

Mivel a továbbiakban Luhmann legitimitás-fölfogását a *Die Politik der Gesellschaft* alapján kívánom bemutatni, indokoltnak tartok egy rövid vázlatot a viszonylag rövid életű szerző roppant terjedelmes életművében kitapintható hangsúlymódosulásokról – természetesen ahogyan én látom.

Munkásságának első időszakára Talcott Parsons hatása és kritikus földolgozása nyomta rá a bélyegét, Parsons strukturalista-funkcionális rendszerelmélete helyett funkcionális-strukturalista rendszerelmélet kidolgozására törekedett.

1971-ben jelent meg Habermassal való vitájuk¹³, ami nagy visszhangot váltot ki, ahhoz több reflektáló Supplement jelent meg. Ennek a vitának volt a következménye szerintem a kommunikáció felé fordulás. Újabb jelentős pont volt az autopoétikus állaspontra helyezkedés az 1970-es évek közepén. A „érett Luhmann” elméletét két munka¹⁴ zárja, közben a társadalmi

⁸ Ezek közé tartozik Habermas, Jürgen: *Die postnationale Konstellation, Politische Essays*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1998, magyarul 2006-ban jelent meg. Uő: *A posztnemzeti állapot, politikai esszék*. L' Harmattan, Budapest, 2006. Ezt a hazai szakirodalomban többen is ismertették, kommentálták, (többek között Almási Miklós: *Mi van a nemzet után?* In *Mozgó Világ*, 2007/10. szám, 112-114. o.; Petőcz András: *Posztnemzeti irodalom? Jürgen Habermas: A posztnemzeti állapot* című munkája nyomán. In *Kritika*, 2008, 37. évf. 1. szám (január) és Némédi Dénes: *A nem kizáró közösség – A posztnemzeti állapot*. In Rényi Ágnes (szerk.): *Némédi Dénes: Szociológiai és társadalomelméleti tanulmányok [posztumusz kötet]*. ELTE Társadalomtudományi Kar – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2011, 324-334. o.), ezért itt Habermasnak erre az írására nem térek ki. Az említett gondolati sorba tartozik szintén tőle a *Der europäische Nationalstaat unter dem Druck der Globalisierung* (2003), első kiadása: In *Blätter*, 1999/4. szám, 425-436. o.

⁹ Habermas, Jürgen: *Zur Verfassung Europas. Ein Essay*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2011. Magyarul: Uő: *Esszé Európa alkotmányáról*. Atlantis Kiadó, Budapest, 2012.

¹⁰ In *Der Staat*, Vol. 53, No.2, 2014, 167-192. o.

¹¹ Luhmann, Niklas: *Die Politik der Gesellschaft*. In Kieserling, André (szerk.): *Luhmann, Niklas: Die Politik der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2000.

¹² Luhmann, Niklas: *Legitimation durch Verfahren*. Luchterhand Verlag, Darmstadt und Neuwied 1969, 1975².

¹³ Habermas, Jürgen – Luhmann, Niklas: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – Was leistet die Systemforschung?* Suhrkamp Verlag, Frankfurt an Main, 1971.

¹⁴ Luhmann, Niklas: *Soziale Systeme Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1984 (előszó dátuma 1983 december) és Uő: *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1998.

alrendszereket elemző monográfiákkal is jelentkezik.¹⁵ Az érett Luhmann-nak ezekben a munkáiban már csaknem „minden benne van”, konkretizálásokon túlmutató alapvető változások már nincsenek. Némi hangsúlyváltozást lehet érezni utolsó, már posztumusz megjelent könyvében¹⁶ Mint az a szerkesztői utószóból kiderül, az alapul szolgáló computerszöveg 1996 októberében született, de azon Luhmann még csaknem 1998 őszén bekövetkezett haláláig tovább dolgozott. A szöveg nem lezárt könyv, de jóval több, mint töredék. Lényegében ez tekinthető Luhmann utolsó művének. Korábbi munkáinál jóval nyitottabb a 20. század végének politikai eseményeire. Hiányosságai és tévedései ellenére ez a 1971/73-1992/93 időszak reprezentatív munkája.

Luhmann ebben a művében mondanivalóját 11 fejezetre bontva tárgyalta. Az 1. fejezetben megjelöli a problémát; a 2-5. fejezetekben a politikai rendszer központi kategóriáit, entitásait, folyamatait, műveleteit elemzi (a hatalom, a politikai rendszer elkülönöződése, a politikai döntés, az emlékezet; a 6-9. fejezetekben a politikai rendszer részelemeit, alrendszereit tárgyalja (állam, politikai szervezetek közvélemény, önleírások); az utolsó két fejezet pedig absztrakt összegezést tartalmaz horizontálisan-strukturálisan és idődimenzióban.

A következőkben a problémamegjelölésnek, a hatalom fogalmának és a rendszer önállósodásának néhány kérdését majd az állam és az önleírások elemzését vizsgálom.

Luhmann megfogalmazása szerint a következő fejtegetések során a politika és társadalom viszonyának a megértéséről van szó. E viszony újra fogalmazásához a rendszerdifferenciálódás fogalmához kell nyúlnunk. A rendszerelmélet arra a *műveletre kérdez*, amely létrehozza és reprodukálja a rendszer és a környezet közötti különbséget. Az a művelet, amellyel egy társadalmi rendszer és persze a társadalom konstituálja magát a kommunikáció. Ezzel a társadalmat mint autopoétikus rendszert definiáljuk.¹⁷

Minden politikai elmélet egyik kulcsproblémájához akkor jutunk el, ha a hatalmat mint különös, szimbolikusan általánosított (generalizált) kommunikációs médiumot konstruáljuk meg. A rendszerelmélet számára a politika funkcióspecifikus rendszerének az elkülönülése, elkülönöződése (*Ausdifferenzierung*)¹⁸ a döntő probléma. Azt a szimbolikusan generalizált kommunikációs médiumok elméletével kell megmagyarázni. A magyarázat a hatalom fogalmának a több lépésben történő szűkítésével kezdődik és vezet el a pozitív és a negatív szankcióhoz végül a konzekvenciák levonásához. Csak ha átmegyünk azokra a befolyásformákra, amelyek negatív szankciókra támaszkodnak, jutunk el a hatalomnak a specifikusan politikai (helyesebben: politizálható, politikát igénylő) médiumához. Ez a médium csak akkor működik, ha mindkét fél tisztában van az elkerülés alternatívájával, és *mindketten el akarják kerülni*, ami csak a „kirekesztettek” jelenlétének köszönhetően működik.¹⁹ Ezért a legitimáció nem más, mint a távollévő transzformációja értékek jelenlétévé. („Denn Legitimation ist nichts anderes als die Transformation des Abwesenden in die Anwesenheit von Werten und in das tagespolitische Dauergeschäft des Umgangs mit Klagen über die unzureichende Realisierung der Werte.”²⁰)

A döntő kérdés azonban: mely szankció-eszközök alkalmasak komplex hatalmi struktúrák kiépítésére és melyek nem. A negatív szankcióval rendelkező fenyegető hatalom (*Drohmacht*) a politikai rendszer elkülönöződésének a feltétele. Ha az egyetértés kielégítő,

¹⁵ Luhmann, Niklas: Die Wirtschaft der Gesellschaft, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1988, Uő: Die Wissenschaft der Gesellschaft, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1990, uő: Das Recht der Gesellschaft, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1993, uő: Die Kunst der Gesellschaft, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1995.

¹⁶ Luhmann, Niklas Die Politik der Gesellschaft. Hrsg. Von André Kieserling Suhrkap 2000

¹⁷ Luhmann 2000: 12-16. o.

¹⁸ Itt jegyzem meg, hogy a német kifejezés tükörfordítása („kidifferenciálódás”) magyarul fűlsértően elfogadhatatlan, ezért rendszerint differenciálódásnak fordítják, ami viszont eltünteti a befejezettség mozzanatát. Ezért én többnyire elkülönöződésnek magyarátom.

¹⁹ Luhmann 2000: 38-47. o.

²⁰ Luhmann 2000: 47. o.

nincs szükség a politikai hatalom reprodukciójához sajátos intézkedésekre. Hatalom mint különös, szimbolikusan általánosított médium csak akkor jön létre, ha az elfogadás problematikus és előzetes egyetértések már nem biztosítják. A fizikai erőszak (*Gewalt*) az a fenyegetési eszköz, amelyik a leginkább alkalmas a hatalomnak (*Macht*) mint szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumnak a létrehozásához (*Erzeugung*) és egyben a politika számára sajátos funkcionális rendszer elkülönüléséhez, amely később az „állam” nevet kapja.²¹

A politikai hatalom sajátos médiumának az intézményesedése tette lehetővé a politika számára egy funkcionális rendszer elkülönbözödését, ami – főleg az általános választójog és a jóléti állam után – sajátos politikai sikerkritériumokat hozott létre.²² (Ez a megkülönböztetés Scharpf output legitimitásával van összhangban.) Rendszerképződés nélkül a hatalom tartósan nem tartható fenn. Csak a politikai rendszer elkülönbözödése által válik a hatalom politikai hatalommá. A kora újkorban ez a folyamat az univerzalitás és a specifikáció kombinációjával ment végbe. Az univerzalitás a szuverén állam jogi korlátatlanságát fejezi itt ki, mindent megtehet; a specifikáció pedig a legitim fizikai erőszakalkalmazás monopóliumát.²³

Luhmann valódi kiindulópontja a funkcionális differenciálódás elsődlegessé válása. Annak okait viszont átfogó jelleggel nem elemzi, csak egy-egy esemény vagy folyamat kapcsán,²⁴ vagy elvont kategóriáival kísérli meg a magyarázatot.²⁵

A politikai rendszer működéséhez kontingenciára van szüksége. A kontingencia az a forma, amellyel a rendszer a korlátozottságát bevezeti, megnevezi a lehetőség feltételeit. A kontingencia formulának mint a rendszer önkorlátozásának az értelme a közjóról átment a legitimitás elvére.²⁶ Vagyis: korábban a közjó szabta meg a rendszerműveletek határait és a kontingenciát, most a legitimitás elve.

A legitimitás kevésbé paradox, mint a közjó, ezért tértek át rá; de a legitimitás is paradox, mert föltételezi azt, amit teljesítenie kell; ezért keresni kell a paradoxon föloldásának adekvát formáit. A legitimitás szükséglete nem pusztán elviseltséget, támogatottságot jelent, hanem korlátozó mozzanat is, a legitimitás egyben a társadalmi támogatottság határait is jelzi.²⁷ Amit államnak nevezünk, az a politikai funkciók már meglévő centralizálásába épült be. A politikai (kollektíve kötelező) döntések társadalmi funkciójából indulunk ki, és csak akkor beszélünk államról, amikor ezt a fogalmat a politikai rend önjellemzésére ténylegesen használják. Ez a kora újkor óta van így.²⁸

Az államfogalom és az önjellemzés kapcsolatának a megértéséhez tudnunk kell, hogy Luhmann elméletének, társadalomelméletének és politikaelméletének is fontos eleme az önreferencialitás (*Selbstreferenz*) az önleírás (*Selbstbeschreibung*) és a szemantikai képződmények társadalmi folyamatokba való újra belépése (*Wiedereintritt*). Erre vonatkozó fölfogását Luhmann George Spencer-Brown *re-entry* fogalmának a fölhasználásával, arra építve dolgozta ki.²⁹ Luhmann elméletének ezt az elemét alapos kritikai elemzést követően az ontológiai alapozású társadalomelméletbe, illetve állam- és jogbölcseletbe beépíthetőnek és beépítendőnek tartom.

²¹ Luhmann 2000: 48-55. o.

²² Luhmann 2000: 58. o.

²³ Luhmann 2000: 69-77. o.

²⁴ Vö. Luhmann 2000: 189-227. o.

²⁵ A funkcionális differenciálódás a funkciórendszereknek önreferenciát magában foglaló operatív zártságán (*operative Schließung*) nyugszik. Ez azzal a következménnyel jár, hogy a funkciórendszerek magukat a maguk által létrehozott bizonytalanság állapotába helyezik. Luhmann 1998: 745. o.

²⁶ Luhmann 2000: 119-121. o.

²⁷ „Die sogenannte »Prozeduralisierung« der Legitimität heißt im wesentlichen: Einstellung auf eine unbekannte Zukunft, in der entgegengesetzte Wertungen zum Zuge kommen können.” Luhmann 2000: 124. o. NB! Ez itt más, mint a kismonográfiájában!

²⁸ Luhmann 2000: 190. o.

²⁹ Vö. Luhmann, Niklas: Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1984, a 230. oldaltól kezdve, különösen 611-640. oldalak.

Kritikai megjegyzéseim lényege, hogy *Selbst-* (ön-) terminus kategóriaként való alkalmazása társadalmi jelenségek esetében (rendszer, állam, gazdaság, stb.) magában hordoz egy súlyos problémát: eltekint attól, hogy cselekvő alanyok csak emberek lehetnek, ergo a rendszer nem tudja saját magát meghatározni vagy leírni. Metaforikus terminusként persze ez nem gond, de elméleti kategóriaként már az. A *Wiedereintritt* is problematikus, mert ugyanannak az alannak ugyanabba a folyamatba kellene belépnie, vagyis az alannak ugyanannak kellene lennie. A kérdés tehát az, hogy egy individuum, illetve elitcsoportok által végzett társadalomleírás leírás hogyan válik, válhat a társadalom önleírásává, aztán további kérdés ezek után, hogy az ilyen politikai képviselő által elfogadott kollektív pszeudo-önleírás hogyan, milyen úton, milyen feltételek mellett válhat a rendszer önleírásává, és hogyan épülhet be magának a rendszernek a működésébe, válhat a rendszerspecifikus műveletek legitimáló értelemmeghatározó mozzanatává.

Luhmann számára tehát csak a modern állam állam, elemzése során párhuzamosan elemzi az ún. államszemantikákat és az állam mint entitás változásait, de azokat nem mossa össze. A tradícióhoz kapcsolódva az államfogalom megértésének a kulcsa az állami erőhatalom (*Staatsgewalt*), vagyis az állam esetében a kulcsfogalom a *Gewalt*, a politikai rendszer esetében meg a *Macht*. A *Staatsgewalt* is paradox jelenség, mert egyszerre fejezi ki az erőszak alkalmazhatóságát és az erőszak kizárását. A paradoxon feloldása a legitim/nem legitim *Gewalt* megkülönböztetésével történik, ami az államhatalom (*Staatsgewalt*) számára posztulálja a legitimitást.³⁰

Ebből a szempontból a legitimitás az államhatalom egyik fogalmi ismérve, ami igazolható és fenntartható. Ez nem az érvelés, sőt nem is a konszenzusos érvelés speciális formája. Ezért nem a legitimitáson mint olyanon múlik a dolog, hanem a törvényes és az illegitim erőszak közötti különbség a döntő.

Bár az államhatalmat a legitimitás (mint fogalmának eleme) automatikusan megilleti, mégis folyamatos erőfeszítések tárgya. Ezt a legitim és a nem legitim közötti különbségtételben kell kifejezésre juttatni. Operatív szinten ez azt jelenti, hogy az állam nem engedheti meg, hogy szabályainak megsértését közömbösen szemlélje, hanem meg kell mutatnia magát és reagálnia kell. Szemantikai szinten ez azt jelenti, hogy ki kell dolgozni azokat az igazoló indokokat (szemantikát, ideológiákat), amelyek megmagyarázzák, hogy a legitim hatalom miért (*wofür*) jár el. Így az erőszak legitimálása a politika állandó ügyévé válik, amely azonban lényeges vonatkozásban magától értetődő dolgokon (értékeken) alapulhat.³¹

A legitimitást az állam önleírási folyamatában értelmezi, méghozzá a demokráciával összefüggésben. A „demokrácia” formulával az uralmat önellentmondásként mutatják be, azaz ha nem is tagadják, de legalábbis delegitimálják. Ez azonban nyitva hagyja azt a kérdést, amely körül ezután minden más forogni fog: a *legitimitás kérdését*.

A legitimitás szükségességének végső oka a politika számára konstitutív tényállás. Annak szükségességében rejlik, hogy erőszakot kell alkalmazni az erőszakkal szemben, hogy erőszakkal kell kiütni az erőszakot. Ezért abból indulhatunk ki, hogy ez a probléma virulens marad, bármilyen szemantikai formában is reagálnak rá. Az erőszak érvényesítése az erőszak kizárása érdekében mindig a legitim erőszak állítása. Az erőszakalkalmazás legitimé nyilvánítását jelenti. Ez azonban még nem dönti el, hogy a legitimitás állítása milyen formákban nyerhet elfogadottságot bizonyos történelmi társadalmakban.

Operatív szempontból a legitimáció mindig önlegitimáció. Ezt politikai (mint politikailag felismerhető) kommunikáción keresztül kell végrehajtani. Ez azonban csak egy külső rendszer, például a vallási rendszer általi legitimációt zárja ki. Ez nem mond semmit arról, hogy mire vonatkozik az önlegitimáció. De a mai társadalom válaszában itt is egyértelműnek kell lennie: értékekre vonatkozik.

³⁰ Luhmann 2000: 192. o.

³¹ Luhmann 2000: 193. o.

Az értékek szemantikája lehetővé teszi a hagyományos és így elismert irányadó fogalmak, például a szabadság, a béke vagy az igazságosság újra definiálását.

Az értékek elsősorban megfogalmazott preferenciák. Szűkebb értelemben az értékek olyan preferenciákat jelentenek, amelyeket a kommunikációban feltételezhetünk, és amelyeket mindenki elfogad.³²

Az a tény, hogy a politika legitimációja miatt értékekre hivatkozik, aligha igényel további bizonyítékot. Másrészt azzal a kérdéssel kell foglalkoznunk, hogy miért választanak ilyen jelentéktelen kommunikációs módokat.

Az értékek legitimációs szemantikája tehát – akár tetszik, akár nem – *saját maga által generált bizonytalanságot* vezet be a rendszerbe. Az értékek iránti elkötelezettség azt is jelenti, hogy elfogadjuk a bizonytalanságot azzal kapcsolatban, hogy mi fog ebből származni. Jürgen Habermas teljesen más módon éri el ugyanezt az eredményt.³³

A korlátlan legitimálhatóság és az önmaga által generált bizonytalanság a demokrácia alapvető paradoxonának pontos korrelátuma, az első kiindulópont más megkülönböztetések helyettesítéséhez. Az értékek és a diskurzusok mindig legitimálhatnak, de továbbra sem dől el: mit. A gyakorlatban csak konfliktusok konstruálására és eldöntésére használják őket. Ez azt is jelenti, hogy jelentésük esetről esetre átalakul, attól függően, hogy érvényesülnek-e, vagy háttérbe szorúlnak-e, és ha igen, milyen szituatív okokból,

Mindezek után nem véletlen, hogy a demokrácia legitimációra hivatkozik, a legitimáció pedig értéksemantikát használ arra, hogy a különbözőségek egységének paradoxonjának differencia-pontján rendezkedjék be. Az értékek nyelvének trivialitása tehát közelebből megvizsgálva a differenciálás játéka legmagasabb kifinomultságának (*Raffinement*) bizonyult, és ez egyben a paradoxon (most retorikai) kezelésének egyik formája is. De természetesen ez az elemzés nem vezet a legitimáció legitimációjához, sőt még a legitimáció keresésének a legitimálásához sem, ahogy azt a diskurzusetika elképzei.

A politika önleíró rendszerének rendszerelméleti leírásában feltűnő, hogy a legitimációra szoruló demokrácia modellje még mindig az uralom modellje, azaz az uralom aszimmetriáját feltételezi, mint nélkülözhetetlen struktúrát, bár ennek ellentmond a demokrácia fogalma. Pontosan ez az oka annak, hogy a diskurzusetika az „uralom szabadságának” előfeltevésére támaszkodik, legalábbis a legitimitás szempontjából. Rendszerelméleti szempontból azonban ez az önleírás is (mint minden önleírás) kontingensként írható le. Úgy tűnik, hogy funkciója, akárcsak a hivatali hatalomé, a jövő egyfajta megjelenítésében – jelenné tételében (*Vergegenwärtigung*) – rejlik, abban a kísérletben, hogy bizonyosságokat és megfigyelési lehetőségeket biztosítson a jelenleg ismeretlen jövővel kapcsolatban. És az értékek alig vitatható üresjárata, játékának szinte tagadhatatlan tétlensége, ennek a megfogalmazási művészetnek a feltűnő tehetetlensége a modern társadalom valódi problémáival szemben, ami elvezethet ahhoz a kérdéshez, hogy meddig marad még politikailag elfogadható az önleírásnak ez a formája.

Az értékformulákra való áttérés és a demokrácia fogalmának a jóléti szolgáltatásokra való kiterjesztése kapcsán a második világháború óta meghonosodott az állam jóléti államként való megnevezése. Ez már nem csak a szociális segélyezésről szól, hanem a politikusok általános felelősségéről a saját területükön élő lakosság jólétéért. A jóléti államként leírás a demokráciaként való leírás mellé lép, de nem pótolja azt.

A jóléti formula vitathatatlansága a jövőre való hivatkozáson alapul, míg az elosztás kérdései mindig a már létező javakra és lehetőségekre vonatkoznak.³⁴

A politika problémái aztán arra a kérdésre redukálódnak, hogy mennyi nemzetközileg mozgatható (*fluktuierend*) tőkét és mindenekelőtt mennyi munkát lehet a saját területünkre

³² Luhmann 2000: 358-359. o.

³³ Luhmann 2000: 360-362. o.

³⁴ Luhmann 2000: 363-365. o.

vonni és ott leköttni. Ennek megfelelően Luhmann a mai állam és politika problémáit a világtársadalom keretében látja megoldhatónak.

Luhmann a mai társadalmat mint egyetlen egy világtársadalmat fogja föl, amelyik a funkcionális differenciálódás bázisán elsődlegesen alrendszerekre tagolódik, így azon belül elkülönбöződik a világpolitikai rendszer (*das weltpolitische System*), amelyik belsőleg territoriális államoknak nevezett képződményekre differenciálódik. Ezeknek a képződményeknek a jövője azonban nyitott, a kérdés az, hogy vajon kifejlődnék-e a politikai hatalom növekvő kockázatoknak megfelelő formái, és ha igen, melyek.³⁵ Ez a könyv záró gondolata.

Luhmann itt a funkcionális differenciálódás elemzése során nem észlelte, hogy a transznacionális és szupranacionális közhatalmi berendezkedések kialakulása maga is a funkcionális differenciálódás egyik vonatkozása, és az annak során kialakuló elkülönбöződések figyelmen kívül hagyta.

Luhmann a társadalom alapvető műveletének a kommunikációt tartja, az én terminológiámban az a társadalmi lét meghatározó tevékenységformája, szemben a marxizmus munka, illetve termelés fogalmával. Ebben igaza is van, mert a kommunikáció vezet át az individuális lét szférájából a társadalmi-közösségi szférába. A munka mint alapmodell későbbi differenciálódás eredménye. A társadalom nála átfogó rendszer, amely alrendszerekre differenciálódott. A társadalmi rendszerek autopoétikus és önreferenciális rendszerek. Autopoézisük csak kommunikáció útján lehetséges, ezért önmagukat leíró rendszerek, és a kommunikáció eredményeit, megkülönböztetéseit visszakapcsolják a kommunikációba (*re-entry, Wiedereintritt*), ezáltal azok beépülnek magába a rendszerbe, így a politikai rendszerbe is. Ehhez, illetve ezért viszont az önleírás sajátos fogalmai, közöttük államleírások, államszemantikák alakultak ki. Ezek közé tartozik többek között az állam, a szuverenitás, a demokrácia és a legitimitás is. A legitimitás eszerint (és szerintem is) sajátos kommunikációs folyamat, abban kommunikáló tevékenységek, objektivációk és elsajátító tevékenységek kapcsolódnak össze. A legitimitás a politikai rendszer sajátos folyamata, amelynek sajátos történetisége van.

III. Jürgen Habermas

Habermas a témára vonatkozó gondolatait részletesebben *Esszé Európa alkotmányáról* című kötetében fejtette ki. A 2011-ben készült, és a rákövetkező évben már magyarul is megjelent tanulmány³⁶ politikai háttéréhez tartozik, hogy időközben az EU ún. alkotmányozási folyamatának fontos elemét képező Lisszaboni szerződés szövegét az állam- és kormányfők 2007. október 18-19-én hagyták jóvá Lisszabonban, és az 2009. december 1-jén lépett hatályba. A német euroskeptikusok beadványa nyomán a BVerfG is ítéletet hozott a kérdésben, és a Német Politikatudományi társaság 2009 szeptemberében tartott kiel kongresszusán is szerepelt annak megvitatása, ami a PVS, Politische Vierteljahresschrift 2010/2, júniusi számában tovább folytatódott.³⁷

Időközben azonban kirobbant az USA-ból eredő 2007-2008-asnak nevezett hitelválság, ami az EU-t lépéskényszerbe hozta. Ennek következtében a miniszteri tanács rendeletet hozott

³⁵ Luhmann 2000: 434. o.

³⁶ Habermas, Jürgen: Zur Verfassung Europas. Ein Essay. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2011. Habermas, Jürgen: Esszé Európa alkotmányáról. Atlantisz Kiadó, Budapest, 2012. A továbbiakban a magyarnyelvű kiadást [2012] idézem.

³⁷ Höpner, Martin – Leibfried, Stephan – Höreth, Marcus – Scharpf, Fritz W. – Zürn, Michael: Kampf um Souveränität? Integration nach dem Lissabon-Urteil des Bundesverfassungsgericht. In PVS, Politische Vierteljahresschrift, 2010/2. szám, 323-355. o.

az európai pénzügyi stabilizációs mechanizmus létrehozásáról, amit Habermas élesen kritizált. Előszavában Habermas kijelenti, hogy „arra szeretnék a magam eszközeivel kísérletet tenni, hogy eltakarítsam a demokrácia transznacionalizálásának továbbra is útjában álló akadályokat.”³⁸

A kötet fő tanulmányának a címe: *Az EU válsága a nemzetközi jog konstitucionalizálásának a fényében* és két központi problémája az alkotmányosodás és a legitimitás. Habermas szerint az EU fontos lépésként fogható föl a politikailag konstituált világtársadalom felé vezető úton. A Lisszaboni szerződés előkészítését azonban az alkotmánypolitikai kérdések uralták – a korábbi alkotmányos szerződés kudarca miatt nem véletlenül – és háttérbe szorultak lényeges politikai kérdések – többek között a legitimitás kérdése. Habermas kritikájának két fő tétele: a résztvevők szem előtt tévesztették a politikai dimenziót, másodszor pedig a hamis politikai fogalmak elfedik a demokratikus jog és szabályozás civilizáló erejét.

A válság mélyebb oka az, hogy az Európai Uniónak hiányoznak a kompetenciái a versenyképesség tekintetében széttartó nemzetgazdaságok szükséges harmonizálásához. Megismételtek egy régi hibát: a jogilag nem kötelező erejű kormányfői megállapodások vagy hatástalanok, vagy antidemokratikusak; ezért a közös döntések demokratikusan nem aggályos intézményesítésével kell felváltani őket. Az érintett kormányok mind gyávák pillanatnyilag, tehetetlenül vergődnek a kettős szorításban egyfelől a nagybankok és a hitelminősítő intézetek, másfelől attól való félelmük között, hogy a saját országuk frusztrált választói körében elveszítik legitimitásukat.³⁹

A kompetenciáknak a nemzetiről az európai szintre való áthelyezése a demokratikus legitimáció kérdését veti föl. Az általa bírált „végrehajtói föderalizmus” elképzelésében a politikai elitek bátortalansága tükröződik: az eddig zárt ajtók mögött folytatott európai projektet nem merik átfordítani a széles nyilvánosságot bevonó zajos-érvelő felgyűrt ingujjas véleményütköztetésbe. A demokratikusan tételezett jog civilizációs ereje abban rejlik, hogy a jog a legitimáció nélkülözhetetlen forrása volt az uralkodó dinasztiák számára.⁴⁰

Habermas szerint az EU a transznacionális demokrácia és a posztdemokratikus végrehajtói föderalizmus közti választás előtt áll. Ez a megfogalmazás jól jelzi az elemzés középpontjába állított legitimitásproblematikát és találóan jellemzi a jelenleg regnáló magyar kormánynak és retorikai holdudvarának a nézeteit. Elutasítja azt a tézist, amely szerint a népszuverenitás transznacionalizálása nem lehetséges a legitimáció fokának csökkentése nélkül. Legitimitásfelfogásának kiinduló eszméje a népszuverenitás, amit transznacionalizálhatónak tart. Ehhez szét kell választani az államszuverenitást és a népszuverenitást.⁴¹

Bírálja a népszuverenitásnak a nemzetállamhoz kapcsolódó eldologiasítását (*Reifizierung*), de az ő felfogása is a népszuverenitásnak másik, az EU szintjére fölcúsztatott eldologiasítását képviseli. A népszuverenitás nála is közhatalmi berendezkedés tulajdonsága, a népet közvetlenül eme közhatalom alanyának tekinti, azzal a fordulattal, hogy a hatalom a néptől származik (WRV!) Ezen az alapon keresi azokat a képviseleti megoldásokat, amelyek ezt a népet cselekvőképessé és ezáltal alkotmányozó hatalommá teszik. Az államszuverenitás a modern államok főhatalmának a tulajdonsága, és mint tulajdonság nem osztható meg,⁴² a népszuverenitás viszont szerintem államszervezeti, politikai és legitimációs elv. Mint elv átvihető az EU szintjére, de maga a szuverenitás nem, és a jogállamiság sem, mert különben az

³⁸ Habermas 2012: 9. o.

³⁹ Habermas 2012: 40-41.

⁴⁰ Habermas 2012: 42-44. o.

⁴¹ Habermas 2012: 49. és, 53. o.

⁴² Mac Cormick hasonlata szerint olyan, mint a szüzesség: vagy van, vagy nincs, nincsenek darabkái. Mac Cormick, Neil: A szuverenitásról és a posztszuverenitásról. In *Fundamentum*, 2003/2. szám, 5-13. o.

EU állammá változna, amit Habermas is elutasít. A népszuverenitás mint legitimációs elv a legitimációs diskurzus egyik vezérlő elve.

Az EU Habermas szerint csak akkor demokratizálható, ha lehetségesnek bizonyul a nemzetállami demokráciákból ismert alkotóelemeket a legitimáció csorbulása nélkül másképpen összeállítani, mint a nemzetállamban. Ehhez az alkotmányozó hatalom megosztására van szükség („Teilung der konstituierende Gewalt zwischen Unionsbürgern und europäischen Völkern.”). Ezt nevezi a gyökerében osztott népszuverenitás eszméjének („die Idee einer an den Wurzeln geteilten Volkssouveränität”).⁴³

A legitimációs kérdést ugyanis csak akkor lehet kielégítően megválaszolni, ha helyesen azonosítjuk az alkotmányozó hatalmakat. Pontosítanunk kell az alkotmányozó szubjektum polgárokra és államokra való felosztását. A polgárok kettős szerepben vesznek részt a magasabb szintű politikai közösség konstituálásában, leendő uniós polgárokként és az államnépnek valamelyikének tagjaiként. A két szerep legitimációja két különböző pályán mozog. Ami egy nemzetállamon belül a közjót szolgálja, az európai szinten átváltozik partikuláris, a saját népre korlátozódó érdek általánosítássá, mely konfliktusba kerülhet az általuk mint uniós polgárok által elvárt európai léptékű érdekáltalánosítással. Ez a megosztott szuverenitás szolgáltatja a mércét egy állam nélküli politikai közösség (*entstaatlichen supranationalen Gemeinwesen*) legitimációs követelményei számára.⁴⁴

Habermas az EU legitimitásának kérdését – az osztott népszuverenitás eszméjére alapozva – részletesebben tárgyalja a már említett *Zur Prinzipienkonkurrenz* tanulmányában.⁴⁵ Ösztönzést ehhez számára a német alkotmánybíróság 2009 júniusában kihirdetett ún. Lisszabon ítélete (BVerfGE 123, 267) szolgáltatta. Az a lisszaboni szerződés alkotmányellenességére irányuló indítványokat elutasította, egyben kimondta, hogy a demokratikus legitimáció alanyai a tagállamok népei, azaz állampolgárai maradnak (*die Völker – das heißt die staatsangehörigen Bürger – der Mitgliedstaaten die Subjekte demokratischer Legitimation bleiben*). Az ítélet indokolásában lényeges szerepet kapott az Európai Parlamentben érvényesülő egyenlőtlen reprezentáció.

Habermas tanulmánya elsősorban erre a problémára koncentrál. Annak itt csak gondolatmenetét, összegző zárófejezetét és a legitimációra vonatkozó legfontosabb érveit tárgyalhatjuk. Gondolatmenetét Habermas a következőképpen vázolja: I. Pillantás a föderalizmus történetére, azokat a föltételeket tárgyalom, amelyeket a két elv konkurenciája föloldására eddig teljesítettek, azaz a tagállami szint szövetségi szint alá rendelése. II. Ez az EU esetében nem következett be és ez nem is kell. Miért kell azt úgy alakítani, hogy a végső döntési hatáskörök kérdésre nincs egységes válasz? III. Alkotmányozó és alkotmányozott hatalom különbsége. A szövetségi szint elsőbbsége nélküli transznacionális demokrácia megalapozása a gyökerében megosztott népszuverenitás koncepciójával, a polgárok összességének a népek szerinti betagolása-felosztása (*aufgestuft*). IV. Egy föderálisan és egyben demokratikusan fölépített szupranacionális közösség fölvázolása, V. Összeegyeztethető-e a kisebb államok privilegizált képviselője a polgárok egyenlőségének az elvével? VI. Végezetül összefoglalom az érvelés demokrácia elméleti magvát.

A demokraciáelmélet az alkotmány hatályos normáit a demokratikus alapelvek fényében kritikus megítélésnek veti alá. Ezzel szemben a jogászok analitikus szemlélete általában arra irányul, hogy a fönnálló alkotmány keretei között a politikai folyamatoknak milyen legitimitási föltételeket (*Legitimitätsbedingungen*) kell kielégíteniük, és nem arra, hogy

⁴³ Habermas 2012: 69. o., Habermas, Jürgen: Zur Prinzipienkonkurrenz von Bürgergleichheit und Staatengleichheit im supranationalen Gemeinwesen. Eine Notiz aus Anlass der Frage nach der Legitimität der ungleichen Repräsentation der Bürger im Europäischen Parlament, 180. o. In *Der Staat*, Vol. 53, No 2, 2014, 167-192. o.

⁴⁴ Habermas 2012: 67-73. o.

⁴⁵ Habermas 2014:167-192. o.

az érvényes legitimációs föltételek (*Legitimationsbedingungen*) kielégítik-e a demokratikus legitimáció (*Legitimation*) föltételeit. Ha az európai főhatalom (*Hoheitsgewalt*) kettéosztott legitimációját tartjuk szem előtt, és ennek a kettős legitimációnak az alanyára kérdezzük, akkor ajánlatos ezt a két perspektívát egymástól elkülöníteni.⁴⁶

Azt vitát, hogy vajon a két legitimációs láncot két demokratikus hordozóhoz kell-e rendelni, vagy pedig a Tanácsnak és az EP-nek a legitimációja egységes legitimáció-szubjektumon nyugszik, nem dönthetjük el addig, amíg nem megyünk vissza az alkotmányozó hatalom szintjére, amelyik a főhatalom (*Hoheitsgewalt*) főnnálló szervezetének szolgál alapul. Ez a lépés adja meg nekünk azt a szabadságot, hogy elszakadjunk a jogászok deskriptív-analitikus szemléletétől, és hipotetikusán gondoljuk el, hogyan működne (*ins Spiel kommen würde*) ebben a dimenzióban az említett nemzetállami főnnartás, ha az európai polgárok és az európai népek közötti heterarchikus kapcsolat strukturálná magának az alapításnak a folyamatát. Ezért azt a gondolat kísérletet javaslom, hogy a fejlett EU-t úgy képzeljük el, hogy mintha annak alkotmányát kettős szuverén hozta volna létre.⁴⁷

A szuverenitásban megosztott alkotmányozó szempontjából a legitimációs föltételek másként alakulnak mint a szövetségi állam esetében, mert az integrált alkotmány-szövetség (*integrierte Verfassungsverbund*) számára megkövetelt legitimációs színvonal (*Legitimationsniveau*) a demokratikusan legitimált tagállamok alkotmányai által már előre adott. Ezért az államok egyenlőségének elve a nemzetállamokban már megtestesült demokráciaelv megőrzése érdekében mélyebben nyúl a közösség konstitúciójába, mint az a szövetségi állam esetében szükséges volt. Demokráciaelméleti perspektívából az a kérdés, milyen reformok szükségesek ahhoz, hogy a demokratikus deficiteket fölszámoljuk, elsősorban ott, ahol azok koncentrálnak.

Az egyesek által javasolt Euró-unió a demokrácia legitimációs föltételeit csak akkor képes kielégíteni, ha az intergouvernementalizmusnak a közösségi módszerekkel szembeni mai elsőbbségét leépítjük. Ez az Európai Parlament jogainak az erősítését követeli meg, ami abban állhatna, hogy törvényhozási hatáskört minden politikai területre (*Politikfelder*) kiterjesztenék.⁴⁸

A kiinduló kérdésnek, vagyis a polgárok egyenlőtlen reprezentációja legitimációjának a tekintetében ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a tagállamok közötti extrém nagyságbeli különbségek mindig fölvetik a méltányos (*fair*) reprezentáció problémáját.

A legimitás normatív kérdését sem játékelméleti megfontolással, sem pragmatikus igazolással nem lehet megválaszolni. Az alapvető kérdés az, hogy vajon a szupranacionális közösség első kamarájában a helyek degresszív elosztása egyáltalán demokratikusan igazolható-e. Nem kielégítő az a szövetségi állami megoldás, hogy a két elv konkurenciáját két demokratikusan választott kamara konkuráló törvényhozásával oldják föl és a nagyságrendi különbségeket csak a második kamarában egyenlítsék ki. Az elvek konkurenciája mélyebben helyezkedik el (*tiefer angelegt ist*), a tagállamoknak az alapító konvent struktúrájában rögzített preferálása valamennyi intézmény alakítására kihat.

A demokráciaelmélet szempontjából itt csak azt lehet megindokolni, hogy az egyenlőtlen reprezentáció mint olyan nem föltétlenül illegitim. Ennek során neki nem szabad (*nicht muss*) a föderális parlamentet kizárólag az érdekek színpadának, illetve a Tanácsot csak a kormányközi érdekegyeztetés helyének tekinteni. Az intézmények együttműködéséből adódó egyes legitimációs teljesítmények eredőjét (*Fazit*) abból a strukturálisan eleve adott szempontból tudjuk megítélni, hogy a két egyenlőségelv között a helyes egyensúly létrejött-e.⁴⁹

⁴⁶ Habermas 2014: 181. o.

⁴⁷ Habermas 2014: 182. o.

⁴⁸ Habermas 2014: 184. o.

⁴⁹ Habermas 2014: 187-189. o.

Abból indultunk ki, hogy *prima facie* ellentmondás van egyrészt a demokratikus uralom legitimációs föltételei, másrészt az európai parlamenti helyek degresszív arányos elosztása között. Ez az elosztás sérti a politikai egyenlőség elvét, amely szerint valamennyi választópolgár szavazatát egyenlően kell figyelembe venni. Az az érv, amellyel ezt az ellentmondást szeretném fölszámolni, arra támaszkodik, hogy az államok egyenlőségének szupranacionális közösségben általában jobban figyelembe vett elve gyökereiben megosztott alkotmányozó hatalom legitim akarataira vezet vissza.

Ezzel a lépéssel az alkotmányos rend legitimációja a közösség konstituálásának a szintjéről áthelyeződik a konstituáló autoritás tulajdonképpeni összetétele igazolásának a metasztíkjára. Ezen a szinten legitimáló alapnak számít az a föltevés, hogy az európai polgárok a maguk összességében képesek arra, hogy a részt vevő államnépek személyileg azonos és egyenlő jogú összességével együtt uniót hozzanak létre.

A bank- és államadósság válság nyomása alatt kibontakozott vita eredményeként az állapítható meg, hogy a polgárok a kebelében lakozó két lelket akkor elégítik ki a legjobban, ha a további folyamatot azon szempont szerint hajtják előre, mintha ők az alkotmányozás folyamatában kezdetektől fogva mindkét szerepben, a jövő uniós polgár szerepében és az aktuális állampolgár szerepében egyenlő jogokkal rendelkező szubjektumként részt vettek volna. Ha valamennyi résztvevőnek ez a közös intenciója mint demokratikus vélemény- és akaratképződés eredménye lenne, szcenáriónkban az utolsó legitimációs hézag is bezárulna.

A demokráciaelmélet szempontjából ez az tagolt (*abgestufte*) alkotmányozó folyamat minden megelőzőtől különbözik. Szupranacionális demokrácia megalapozása nem értelmezhető a kétfokozatú folyamat mintája szerint. Erre inkább háromfokozatú modell kívánczik, amelyik a demokratikus nemzetállamokat már előfeltételezi. A már demokratikusan megszerveződött (*verfasste*) szubjektumok magasabb szintű alkotmányozásra való fölhatalmazása klasszikus népszuverén egyetértésre van utalva, amelyik most az európai polgárok összességének az alakjában lép föl, és készen kell lennie arra, hogy alkotmányozó hatalmát megossa. A konstituáló és konstituált fokozat klasszikus képe kibővül magának a tagolt szuverenitásnak ezt megelőző konstituálásával – tehát a két még csak kijelölt (*designiert*) alkotmányozó szubjektum közötti viszony megértésének (*Verständigung*) – további, a tulajdonképpeni alkotmányozási folyamatnak alapjául szolgáló dimenzióval⁵⁰

IV. Fritz W. Scharpf

A jelenlegi történelmi korszak közhatalmi változásaira reagáló elméletek egyike Fritz Scharpf legitimitás elmélete.⁵¹ Könyve eredetileg angolul jelent meg 1998-ban, nagyjából egyidőben Luhmann *Die Politik*-jával.⁵² Ennek néhány gondolatát Cord Schmelzle *Governance und Legitimität* tanulmánya alapján ismertetem.

Scharpf kiinduló feltételezése, hogy a nemzetállamok széles körben tapasztalható legitimitásvesztése szupranacionális folyamatokból ered. A politikai legitimitás eróziója Nyugat-Európában a politika csökkent problémamegoldó képességének eredménye, aminek viszont a gazdasági globalizáció és az európai integráció egymással összefüggő folyamata az oka. Ez az érvelés feltételezi a demokratikus legitimitás elméleti alapjainak tisztázását. Ezért Scharpf elemzését a demokratikus önrendelkezés két dimenziójának megkülönböztetésével

⁵⁰ Habermas 2014: 190-192. o.

⁵¹ Scharpf, Fritz W.: *Regieren in Europa: effektiv und demokratisch*. Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung, Campus Verlag, Frankfurt am Main – New York, 1999.

⁵² A témát feldolgozó további munkája Scharpf, Fritz W.: *Legitimationskonzepte jenseits des Nationalstaats*. In Schuppert, Gunnar Folke – Pernice, Ingrid – Haltern, Ulrich (Hrsg.): *Europawissenschaft*, Baden-Baden, 2005, 705-741. o.

indítja: az input-orientált hitelesség (a nép általi hatalom) és a kimenet-orientált hatékonyság (a nép érdekében való hatalomgyakorlás) azok a tényezők, amelyek a demokratikus nemzetállamban egymást kiegészítő módon működnek együtt az állami politika legitimálása érdekében.⁵³

Míg a kimeneti legitimitás a politikai rendszer hatékonyságára irányul a bizonyos javak előállítása tekintetében, Scharpf a bemeneti legitimitást úgy értelmezi, mint a politikai döntéseknek az érintettek preferenciáihoz való igazodását. A kimeneti legitimitás Scharpf értelmében akkor létezik, amikor a status quo megváltoztatására irányuló politikai fellépés a jólét szintjének Pareto-javulásához vezet. Pareto-javulás az, amikor legalább egy szereplő profitál egy szabályozásból, és egyikük sem jár rosszabbul. Scharpf szerint az ilyen cselekményekhez nincs szükség az érintettek kifejezett legitimációjára, mivel azok nem lehetnek *ellentétesek érdekeikkel*.

Normatív szempontból azonban a Pareto-javulás kritériuma nem kielégítő, mivel teljesen közömbös a jóléti nyereségek és kiváltságok elosztása iránt, a status quo – annak minden lehetséges igazságtalanságával együtt – minden más elosztással szemben. Scharpf értelmezése szerint a kimeneti legitimitás tehát csak a legitimitás minimális kritériumaként értelmezhető, amely egyrészt csak pozitív hatékonysági hatások esetén érvényesülhet, másrészt csak akkor értelmezhető, ha nincsenek kölcsönösen elfogadott szabályok a nettó nyereség elosztására. Ezek a korlátozások arra utalnak, hogy az elosztás és az újraelosztás szempontjából releváns politikák legitimálásának más módjára van szükség, azaz elvileg minden olyan politikai intézkedésre, amelyben a költségek és a hasznok egyenlőtlenül oszlanak meg. Scharpf koncepciójában ez a bemeneti legitimitás feladata.⁵⁴

A kimeneti legitimitással ellentétben a bemeneti legitimitás nem a szereplők objektív érdekein (egyéni hasznokon), hanem preferenciáikon, azaz politikai kívánságaikon és meggyőződéseiken alapul. Ennek a megkülönböztetésnek azonban nyilvánvalóan csak akkor van értelme, ha a preferenciák és az érdekek nem azonosak, azaz legalább egyes szereplők elvonatkoztatják politikai meggyőződésüket személyes jólétüktől. Csak ilyen körülmények között alakulhat ki a közjó eszméje, amely különbözik az egyének összesített egyéni érdekeitől. Az előnyöket és hátrányokat egyenlőtlenül elosztó politikák igazolása nem lehetséges ilyen „szolidaritáson alapuló átirányítás” nélkül.⁵⁵ Scharpf most azzal érvel, hogy ez a hajlandóság a közjó felé irányuló cselekvésre a politikai közösség társadalmi integrációjának mértékétől függ. Kifejezett „mi-identitás” nélkül nem lehetne megmagyarázni, hogy az érintett szereplők egy része miért volt hajlandó „kompenzáció nélküli különleges áldozatokat” hozni polgártársaik jólétéért.⁵⁶

Mivel azonban az input-orientált önrendelkezés társadalmi-kulturális előfeltételei európai szinten hiányoznak, az európai politika *normatív* hatóköre kezdettől fogva korlátozott. Nemzeti szinten viszont az európai integráció korlátozza az *eredményorientált önrendelkezés* de facto hatékonyságát. Ezek a korlátozások azért súlyosak, mert a modern demokrácia mindig is bizonytalan szimbiózisban fejlődött ki a kapitalista gazdasággal. Ez utóbbi a demokráciának köszönheti a gazdasági tevékenység szabadságát és stabil keretfeltételeinek biztosítását, a demokrácia viszont a kapitalista gazdaság teljesítményétől függ. Ez a szimbiózis a nagy gazdasági világválság és a második világháború utáni „arany” negyedszázadban rendkívül sikeres volt. A hetvenes évek óta azonban a területileg korlátozott politika és az elvileg világszerte működő gazdaság közötti feszültség jelentősen felerősödött a tőkepiacok fokozódó

⁵³ Scharpf 1999: 12. o.

⁵⁴ Schmelzle, Cord: Governance und Legitimität, 7. o. In De la Rosa, Sybille – Höppner, Ulrike – Kötter, Matthias (szerk.): Transdisziplinäre Governanceforschung. Gemeinsam hinter den Staat blicken. Nomos, Freie Universität Berlin, Sonderforschungsbereich, Baden-Baden, 2008.

⁵⁵ Scharpf 2005: 710. o.

⁵⁶ Schmelzle: i. m. 7-8. o.

globalizációjával, az árupiacok nemzetközivé válásával és különösen az európai integráció előrehaladásával.⁵⁷

Az európai integráció azért generált legitimitási problémákat, mert nem tudott input legitimitásra szert tenni, mivel a bemeneti perspektíva a demokratikus legitimitást a már létező kollektív identitástól teszi függővé. A kimeneti legitimitás tekintetében némiképpen más a helyzet. Az ugyanis a közhatalmi tevékenységet igénylő problémák megoldására való képességekből vezethető le, ami lehetővé teszi több legitimációs mechanizmus figyelembevételét. Az Európai Uniót minden aggály nélkül olyan politikai entitásként lehet meghatározni, amelyik képes bizonyos típusú közös problémák kollektív megoldására. Ezért kimeneti legitimitás megszerzésére való képességét nem lehet elvileg tagadni.

A tulajdonképpeni problémát az a különbség jelenti, hogy a demokratikus nemzetállamokban az input- és output-orientált legitimitás egymás mellett létezik, erősítik, kiegészítik és helyettesítik egymást. Az Európai Unió számára ez a tény viszont azzal a sajnálatos következménnyel járt, hogy intézményi gyakorlatának legitimitását, ha egyáltalán kifejezetten megvitatják, szinte automatikusan a nemzeti vitákat jellemző input- és output-orientált kritériumok keveréke alapján értékeli, és ennek következtében elégtelennek tartják. A jelenlegi vita zűrzavarait és csalódásait csak akkor lehet leküzdeni, ha elismerjük az input- és output-orientált demokratikus legitimitás közötti különbségtételt, és ha érvényesül annak elismerése, hogy az európai politikai rendszer alapvetően különbözik a nemzeti demokráciáktól, mivel jelenleg csak a kimeneti legitimitást érheti el.⁵⁸

Ennek következtében az európai politika elvileg csak a problémák kisebb körével tud foglalkozni, és csak a szakpolitikai lehetőségek szűkebb választékát használhatja fel azok megoldására, mint az általában a nemzeti politikák esetében történik. Pontosabban, az európai politika hatékonysága attól függ, hogy képes-e elkerülni a politikai ellenállást, akár a politikai érzékelhetőség küszöbe alatt maradván, akár a konfliktusminimalizáló megoldásokra szorítkozva. Ahol ez nem lehetséges, ott a nemzetek feletti legitimitás is kudarcot vall, és az európai politika a nemzeti kormányok támogatásától függ. Ezt Scharpf kölcsönzött nemzeti legitimitásnak nevezi.⁵⁹

A politikai beavatkozás második nehézsége strukturális aszimmetriával magyarázható. A politika érdeke a gazdasági folyamat kibocsátási oldalára, a jólétet növelő termékekre, a foglalkoztatási lehetőségekre és a termelési folyamatokhoz kapcsolódó externáliákra irányul. A kapitalista gazdaságot viszont a tőkeráfordítások oldaláról irányítják. A tőketulajdonosokat motiválni kell a termelési kapacitásokba való befektetésre, amelyek a munkaerő-szolgáltatások szükséges inputjaival együtt végül piacképes termékek előállításához vezetnek. De míg a gazdasági fejlődést meghatározó befektetési döntéseket a jövőbeni nyereség várakozása motiválja, ezeknek a tőkebefektetéseknek a megtérülését általában csökkenti az állami beavatkozás (és az erős szakszervezetek tárgyalási sikerei). Azért aszimmetrikus ez a viszony, mert a látszólagos szimmetria megtévesztő: míg a kormányoknak és a munkásoknak valóban nincs alternatívájuk, a *tőketulajdonosoknak valódi választási lehetőségeik vannak*.⁶⁰

A kormányok lehetőségeit a „negatív” és a „pozitív” integráció megkülönböztetésével magyarázza.⁶¹ A két kifejezés nem a gazdasági folyamatokra utal, hanem a gazdasági térség nemzeti határokon túli kiterjesztését célzó állami politika különböző dimenzióira. A negatív integráció liberalizációs törekvéseket jelent az Európai Unió (EU) keretein belül, az egyes tagállamok gazdasági vagy politikai jellegű korlátozásainak és akadályainak az integrációt

⁵⁷ Scharpf 1999: 12. o.

⁵⁸ Scharpf 1999: 19-21. o.

⁵⁹ Scharpf 1999: 30-32. o.

⁶⁰ Scharpf 1999: 37. o.

⁶¹ Vö. Tinbergen, Jan: International Economic Integration. Elsevier, Amsterdam, 1965.

célzó megszüntetését. Tipikusan ilyen a vámok eltörlése. A pozitív integráció új, közös jogszabályok vagy intézmények létrehozását jelenti. Tipikusan ilyen a közös agrárpolitika.

Scharpf a két gazdaságpolitika kapcsán megjegyzi, ezek a kifejezések nem teljesen egyeznek meg a „piacteremtő” és a „piackorrigáló” politikai beavatkozások közötti különbségtétellel. Míg a negatív integráció minden intézkedése valószínűleg piacteremtőnek minősíthető, a pozitív integráció intézkedései lehetnek piacteremtő (pl. amikor a különböző nemzeti termékszabványokat „harmonizálják” a meglévő nem vámjellegű kereskedelmi akadályok felszámolása érdekében) vagy piackorrekciós (pl. a munkakörülményekre vagy a környezetvédelemre vonatkozó termelési és helyszíni szabályozások). Ez a második megkülönböztetés jelzi az ideológiai választóvonalat a neoliberális és intervencionista (pl. szociáldemokrata vagy keynesiánus) tudósok, politikai pártok és érdekcsoportok között. Neoliberális szempontból a negatív integráció fontos, míg a pozitív integráció csak akkor elfogadható, ha piacteremtő célokat szolgál (pl. a torzulásmentes versenyre vonatkozó szabályok elfogadása és végrehajtása révén). Másrészt a negatív integráció intervencionista szempontból problematikus, ha nem kíséri a pozitív integráció piackorrekciós intézkedései. Ez a gazdasági integráció politikai dinamikáját mutatja.⁶² Témánk összefüggésében ehhez annyit tartok szükségesnek megjegyezni, hogy a pozitív integrációs törekvéseknek lényegesen nagyobb a legitimációs igénye.

Scharpf már jóval az közép- és kelet-európai államok csatlakozása előtt felhívta a figyelmet arra, hogy az EU kibővítésével ismét megnő az Unió gazdasági, intézményi, kulturális és nyelvi heterogenitása, így a kollektív európai identitás kialakulásának és az európai szintű politikai diskurzusok kilátásai, amelyek legitimálhatnák a többségi döntéseket az alapvető politikai kérdésekben, még távolabbi jövőbe halasztódnak. Ebből következik, hogy az európai politikát belátható időn belül nem legitimálhatják *az emberek uralmaként*, és hogy a legitimitás input-orientált érveinek felhasználására tett kísérletek csak rontják a helyrehozhatatlan európai demokratikus deficit benyomását.⁶³

Az Európai Unióban tehát a legitimitás-igény biztosítása során két problémával kell szembenézni: az új tagállamok integrálása és a régi tagállamok jóléti színvonalának a megőrzése. Ezeknek az országoknak azonban meg kell találniuk a módját annak, hogy megőrizzék a demokratikus legitimitást, még akkor is, ha az új megoldásoknak be kell avatkozniuk a meglévő vívmányokba, és meg kell cáfolniuk a magától értetődővé vált elvárásokat.⁶⁴

De mit jelent mindez a kormányzás demokratikus legitimitása szempontjából az európai többszintű politika körülményei között? Egyértelműnek kell lennie, hogy a legnehezebb kihívásokat nemzeti szinten kell leküzdeni. Ott az európai jóléti államoknak olyan megoldásokat kell találniuk, amelyek összeegyeztethetők a sokkal intenzívebb nemzetközi versennyel és képesek ellenállni annak. Mindenesetre a korábban védett jóléti államokból a versenyképes jóléti államokba való átalakulást a demokratikus politika legitimitását veszélyeztető csálódás, tiltakozás és frusztráció nélkül aktívan folytatni olyan feladat, amely minden országban komolyan próbára teszi a politikai elit integráló képességét. Ezzel szemben az európai politikára sokkal kisebb nyomás nehezedik.⁶⁵

A transznacionális térben vagy a szétesett államokban folytatott politikai fellépés problémája nyilvánvaló: a nemzetállamon túl a legitimitásnak sokkal nagyobb jelentőséget kell

⁶² Scharpf 1999: 49-50. o. Scharpf elméletének hatását és aktualitását jelzi a PVS 2025 szeptemberi számában megjelent, gondolatait továbbfejlesztő írás: Höpner, Martin – Schmidt, Susanne K. – Seikel, Daniel: Das Ende von negativer und positiver Integration? Wie die politökonomische Heterogenität und prozedurale Entscheidungshürden den Verlauf der europäischen Integration weiterhin prägen. In PVS, Politische Vierteljahresschrift, 2025, május.

⁶³ Scharpf 1999: 168. o.

⁶⁴ Scharpf 1999: 174. o.

⁶⁵ Scharpf 1999: 180. o.

tulajdonítani a jobb teljesítmény révén, mint a tisztességes részvételi lehetőségeket célzó inputlegitimitás révén. Scharpf tézise szerint ez elsősorban nem a részvételi politikai struktúrák hiányának köszönhető, hanem az olyan erények társadalmi alapja hiányának, mint a bizalom, a tolerancia és a szolidaritás, amelyek elsősorban lehetővé teszik a demokratikus kormányzást.⁶⁶ Ha ez a felismerés a nemzeti politikai diskurzusokban is teljes mértékben érvényesül, akkor a „szabályozási rendszerek versenye” már nem veszélyeztetheti a nemzeti politika demokratikus legitimitását. A nemzeti politika reflexjellegének megőrzésével az uniós jog hozzájárul az európai többszintű politika demokratikus legitimitásához.⁶⁷

Scharpf legitimitás elmélete nagy visszhangot váltott ki, recipiálták is és bírálták is. Szakpolitikai irányultságú recepciót tartalmaz Daniel Mertens *Demokratie oder Fiskalunion?* című tanulmánya.⁶⁸ Egyik kiinduló tétele, hogy az európai adóztató államok (*Steuerstaaten*) heterogenitása ezen a szuverenitás szempontjából érzékeny területen a fiskális integrációval szemben igen magas legitimitási követelményeket állít. A vonatkozó viták egyik megállapítása, hogy az európai integráció legitimitása a kimeneti legitimitás revitalizálásával alapozható meg, ami a maga eredményeivel kompenzálhatja a hiányzó bemeneti legitimitást. A viták másik megállapítása, hogy a bemeneti legitimitás erősítéséhez különböző sajátos alkalmazkodási folyamatokra van szükség, ami különböző legitimációs láncolatok kérdéseit veti föl mind nemzetállami, mind európai szinten.

Scharpf koncepciójának kritikussai közé tartozik Schmelzle hivatkozott tanulmányában. Kritikájának lényegét abban foglalhatjuk össze, hogy Scharpf túlhangsúlyozza a kimeneti legitimitás szerepét, a bemeneti legitimitás nála tisztázatlan marad, noha a kétféle legitimitás összekapcsolódik. Az inputlegitimitás fogalmában Scharpf megközelítése keveri a *hogyan intézményi* kérdését a hatalom társadalmi bázisának, a ki kormányoz és kinek az érdekében problémájával. A bemeneti legitimitás fogalmának tisztázatlansága azt eredményezi, hogy azok a konstellációk kívül esnek azon az analitikai rácson, amelyben a demokratikus intézmények és az azokat legitimáló háttérkonszenzus nem kapcsolódnak össze. Scharpf az ilyen esetekben csak a bemeneti legitimitás hiányát tudja kijelenteni, de nincsenek fogalmi eszközei hiányának magyarázatára. Ezért analitikai szempontból el kell választani a szabály intézményi felépítésének dimenzióit és társadalmi alapját. A következőkben a bemeneti legitimitás fogalmát az érintett személyeknek a szabályalkotási folyamatban való részvételére szeretném fenntartani, míg a horizontális legitimitás fogalmát az uralom alatt álló kollektíva belső társadalmi kapcsolataira használom.⁶⁹

A kimeneti legitimitáson alapuló irányítási rendszerek esetében azonban három olyan strukturális probléma azonosítható, amelyek részvételi mechanizmusokat, azaz input legitimitást tesznek szükségessé. A *modus vivendi*-probléma esetében arról van szó, hogy a kimeneti legitimáció számára nélkülözhetetlen a politikai rend társadalmi támogatottságának a minimuma. A második probléma, amellyel a kimeneten alapuló legitimitáselméleteknek meg kell küzdeniük, azoknak a releváns javaknak a meghatározásához kapcsolódik, amelyek érdekében a kormányzást végzik. Bizonyos alapvető javakon kívül azonban egyre nehezebb konszenzusra jutni arról, hogy mely javak legyenek elsősorban politikai befolyás tárgyai (pl. ingyen helyi közlekedés nyugdíjasoknak vagy egyházi intézmények támogatása). A tisztán output-alapú legitimációs megközelítésekből eredő harmadik probléma a nyújtott szolgáltatások hatékonyságára vonatkozik. Az irányítási struktúrák inputlegitimitásának

⁶⁶ Schmelzle: i. m. 9. o.

⁶⁷ Scharpf 1999: 181. o.

⁶⁸ Mertens, Daniel: *Demokratie oder Fiskalunion? Herausforderungen und Strukturprobleme der fiskalischen Integration in Europa*. In PVS Politische Vierteljahresschrift, 2018/1. szám, 81-102. o.

⁶⁹ Schmelzle: i. m. 9. o.

biztosítására szolgáló elemek közvetett pozitív hatással vannak a hatékonyságra és ezáltal a kimeneti oldalra is.⁷⁰

A fent vázolt három probléma rámutat a kizárólag a kimeneti legitimitáshoz igazodó kormányzás összehangolásának korlátaira, valamint a bemeneti legitimitás szükségességére. A részvételi elemek instrumentális előnyei mellett a kormányzási szolgáltatások hatékonysága szempontjából az input-orientált legitimációs modellek megoldást kínálnak mind a *modus vivendi*-problémára, mind az áruk meghatározásának problémájára. Itt azonban új problémák merülnek fel, amelyekkel Scharpf kifejezéspárja nem foglalkozik, és amelyek a horizontális legitimitás kategóriájára utalnak.⁷¹

Az előbbieket alapján Schmelzle arra következtetésre jut, hogy a politikai legitimitás nem korlátozódik a bemenet és a kimenet legitimitásának fogalmára, hanem annak van egy második dimenziója is, amely a politikai hatalom gyakorlásának társadalmi társulásához kapcsolódik. Erre vonatkozó elképzeléseit Kalevi Holsti alapján vázolja föl, aki a legitimitás fogalmának olyan felfogását dolgozta ki, amely egy fontos pontban túlmutat Scharpfén. A vertikális legitimitás kategóriája mellett, amely magában foglalja mind a hatékony problémamegoldás dimenzióját (kimeneti legitimitás), mind a részvételi lehetőségek garanciáját (input legitimitás), Holsti bevezet egy második kategóriát, a horizontális legitimitást. A horizontális legitimitás a vertikális legitimitás dimenziójával ellentétben nem a hatalomgyakorlás módjára utal, hanem a politikai társulás társadalmi alapjára és az uralom alatt álló közösség belső kapcsolatára továbbá meghatározza a politikai közösség határait és társadalmi kohéziójának mértékét. Ennek a további tárgyalását jelen tanulmányunkban azonban mellőznünk kell.

Irodalomjegyzék

Adorno, Theodor W.: Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft? In Adorno, Theodor W.: Gesammelte Schriften 8, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1972, 354-370. o.

Almási Miklós: Mi van a nemzet után? In *Mozgó Világ*, 2007/10. szám, 112-114. o.

Buggeln, Marc: Ein bisschen Theorie und wenig Empirie: Die öffentlichen Finanzen als Thema der bundesrepublikanischen Politikwissenschaft (1949-1989). PVS Politische Vierteljahresschrift, 2018/1. szám, 13-35. o. <https://doi.org/10.1007/s11615-018-0052-5>

Habermas, Jürgen – Luhmann, Niklas: Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – Was leistet die Systemforschung? Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1971.

Habermas, Jürgen: Remarks on Dieter Grimm's Does Europe need a Constitution? In *European Law Journal* 1. Nov, 1995. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0386.1995.tb00034.x>

Habermas, Jürgen: Die postnationale Konstellation, Politische Essays. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am main. 1998,

Habermas, Jürgen: Braucht Europe eine Verfassung? Eine Bemerkung zu Dieter Grimm Die Einbeziehung des Anderen. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1999.

⁷⁰ Schmelzle: i. m. 10-11. o.

⁷¹ Schmelzle: i. m. 12. o.

Habermas, Jürgen: Der europäische Nationalstaat unter dem Druck der Globalisierung. In Blätter, 1999/4. szám (április), 425-436. o.

Habermas, Jürgen: A posztnevezeti állapot, politikai esszék. L' Harmattan, Budapest, 2006.

Habermas, Jürgen: Zur Verfassung Europas. Ein Essay. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2011.

Habermas, Jürgen: Esszé Európa alkotmányáról. Atlantisz Kiadó, Budapest, 2012.

Habermas, Jürgen: Zur Prinzipienkonkurrenz von Bürgergleichheit und Staatengleichheit im supranationalen Gemeinwesen. Eine Notiz aus Anlass der Frage nach der Legitimität der ungleichen Repräsentation der Bürger im Europäischen Parlament. In Der Staat 2014, Vol. 53, No. 2, 167-192. o. <https://doi.org/10.3790/staa.53.2.167>

Höpner, Martin – Leibfried, Stephan – Höreth, Marcus – Scharpf, Fritz W. – Zürn, Michael: Kampf um Souveränität? Integration nach dem Lissabon-Urteil des Bundesverfassungsgericht. In PVS, Politische Vierteljahresschrift, 2010/2. szám, 323-355. o. <https://doi.org/10.1007/s11615-010-0021-0>

Höpner, Martin – Schmidt, Susanne K. – Seikel, Daniel: Das Ende von negativer und positiver Integration? Wie die politökonomische Heterogenität und prozedurale Entscheidungshürden den Verlauf der europäischen Integration weiterhin prägen. In PVS, Politische Vierteljahresschrift, 2025, május. <https://doi.org/10.1007/s11615-025-00624-8>

Leibfried, Stephan – Zürn, Michael (szerk.): Transformation des Staates Suhrkamp, 2006.

Luhmann, Niklas: Legitimation durch Verfahren. Luchterhand Verlag, Darmstadt und Neuwied 1969, 1975²

Luhmann, Niklas: Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1984.

Luhmann, Niklas: Die Wirtschaft der Gesellschaft, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1988.

Luhmann, Niklas: Die Wissenschaft der Gesellschaft, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1990.

Luhmann, Niklas: Das Recht der Gesellschaft, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1993.

Luhmann, Niklas: Die Kunst der Gesellschaft, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1995.

Luhmann, Niklas: Die Gesellschaft der Gesellschaft. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1998.

Luhmann, Niklas: Die Politik der Gesellschaft. In Kieserling, André (szerk.): Luhmann, Niklas: Die Politik der Gesellschaft. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2000.

Mac Cormick, Neil: A szuverenitásról és a posztsoveranitásról. In Fundamentum, 2003/2. szám, 5-13. o.

Mertens, Daniel: Demokratie oder Fiskalunion? Herausforderungen und Strukturprobleme der fiskalischen Integration in Europa. In PVS Politische Vierteljahresschrift, 2018/1. szám, 81-102. o. <https://doi.org/10.1007/s11615-018-0057-0>

Némedi Dénes: A nem kizáró közösség – A posztnemzeti állapot. In Rényi Ágnes (szerk.): Némedi Dénes: Szociológiai és társadalomelméleti tanulmányok [posztumusz kötet]. ELTE Társadalomtudományi Kar – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2011, 324-334.o.

Petőcz András: Posztnemzeti irodalom? Jürgen Habermas: A posztnemzeti állapot című munkája nyomán. In Kritika, 2008, 37. évf. 1. szám (január)

Scharpf, Fritz W. 2005: Legitimationskonzepte jenseits des Nationalstaats, in: Schuppert, Gunnar Folke/Pernice, Ingolf/Haltern, Ulrich (Hrsg.): Europawissenschaft, Baden-Baden, 705-741.) 710).

Scharpf, Fritz W.: Regieren in Europa: effektiv und demokratisch. Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung. Campus Verlag, Frankfurt am Main – New York, 1999.

Schmelzle, Cord: Governance und Legitimität. Freie Universität Berlin, Sonderforschungsbereich. In De la Rosa, Sybille – Höppner, Ulrike – Kötter, Matthias (szerk.): Transdisziplinäre Governanceforschung. Gemeinsam hinter den Staat blicken, Baden-Baden: Nomos, 2008, 162-186. <https://doi.org/10.5771/9783845210872-162>

Tinbergen, Jan: International Economic Integration. Elsevier, Amsterdam, 1965.

Zsidai Ágnes: Legitimitás és legitimáció In Takács Péter (szerk.): Államelmélet. Előadások az államelmélet, az állambölcselet és a politikai filozófia köréből. Miskolci Egyetemi Kiadó, 1993, 179-197. o.

Zsidai Ágnes: Legitimität kraft Legalität. In Zeitschrift für Rechtssoziologie, Vol. 17, No. 2, 1996, 249-258. o. <https://doi.org/10.1515/zfrs-1996-0204>

Zsidai Ágnes: Legitimitás – legitimáció In Szabadsfalvi József – Takács Péter (szerk.): Államelmélet. Előadások az államelmélet és az állambölcselet köréből. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1997, 330-341. o.

Zsidai Ágnes: A jog mint legitimáció – A jog funkcióváltása a magyarországi rendszerváltásokban. In Jogelméleti Szemle 2024/4. 227-224. o. <https://doi.org/10.59558/jesz.2024.4.227>